

NINA VODOPIVEC¹

Preteklost za sedanjost: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev

Izveček: V prispevku ugotavljam, kako se je v Sloveniji leta 1991 z družbenopolitično spremembo in tako tudi s spremembo referenčnih okvirov ljudi redefiniral pogled tekstilnih delavk ter delavcev na preteklost in na njihovo sodobno doživljanje delovnega ter širšega življenjskega prostora. Osrednje vprašanje, ki ga postavljam, je, kako se v spominu ljudi oblikujejo ideje o skupinski pripadnosti. Raziskovanje načinov, kako posamezniki upravljajo s spomini na pretekle dogodke, je pomembno za razumevanje sodobne socialne dinamike in identifikacijskih procesov. Prispevek s poudarkom na vsakdanjem življenju tekstilnih delavk in delavcev opozarja na protislovja ter ambivalentnost postsocialističnega spominjanja.

Ključne besede: socialni spomin, socializem, delavke in delavci, tekstilna industrija, kolektiviteta

UDK 930.85:39

The Past for the Present: The Social Memory of Textile Workers

Abstract: The paper examines how the Slovene textile workers' views of the past and their current perception of their working and living space have been affected by the social and political changes since 1991, as well as by the resulting changes in the frames of reference. The central question is how the notions of group identity are shaped in the memory. An exploration of the ways in which people control their memories of past events may shed important new light on the contemporary social dynamics and identification processes. The paper, focusing on the everyday life of textile workers, calls attention to the contradictions and ambivalence of post-Socialist recollections.

Key words: social memory, socialism, workers, textile industry, sense of community

¹ Nina Vodopivec je doktorandka na Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani, smer socialna antropologija. E-naslov: nina.vodopivec@guest.arnes.si.

SPOMIN IN SOCIALIZEM²

“Jaz sem otrok socializma in zame je bila socialna pravičnost tista zadeva, ki mi pride pred oči. Pa meni se je zdelo, da smo bili tako fino nekako vsi enaki, danes se ne morem vklopiti med te rotarijance, pa lionse, ne sovražim tudi njih ne, ampak ni mi všeč, jaz rečem, sem otrok socializma, to ni moj stil življenja.”

Upokojena pisarniška delavka, Predilnica Litija, intervju aprila 2004³

Spremembe in osamosvojitve Slovenije leta 1991 so dobile širšo podporo slovenskega prebivalstva, kar se tiče civilnih svoboščin in nacionalne identitete, ne pa tudi v celoti glede ekonomske politike. “Kapitalizem na demokratičen način” se je soočil z novo dilemo; v spominu mnogih ljudi socializem še živi kot sistem enakopravnosti, v katerem ni bilo socialnih razlik in sta vladala varnost ter stabilnost. Po letu 1991⁴ sta se tako v vsakdanjem življenju kot v političnem diskurzu slovenskega prostora občutno spremenila status in položaj delavstva, osrednjega subjekta pretekle socialistične ideologije. Vprašanje pa je, kako se je z družbenimi političnimi spremembami oz. s spremembo referenčnih okvirov ljudi redefiniral pogled delavk in delavcev na preteklost in na njihovo pokomunistično doživljanje delovnega ter širšega življenjskega okolja.

Med letoma 2000 in 2004 sem zbiral življenjske zgodbe in imela intervjuje z ljudmi, ki so bili v tekstilni industriji zaposleni nekdaj ali pa so v redkih še delujočih tekstilnih tovarnah zaposleni danes. Največ pogovorov in intervjujev sem opravila oz. zbrala v Predilnici Litija, kjer sem se leta 2004 za dva meseca tudi zaposlila kot proizvodna delavka.⁵ V prispevku se osredotočam na pridobljeno entografijo v Predilnici Litija, a hkrati vključujem tudi intervjuje in pogovore z ljudmi po drugih tekstilnih tovarnah v Sloveniji.

Z analizo zbranega materiala ugotavljam, da organizacijski princip spomina informatorjev temelji na ločnici “nekoč”, ki lahko zajame tudi obdobje pred dru-

² Preoblikovana različica prispevka bo objavljena v angleškem jeziku v publikaciji, ki bo izšla v okviru mednarodnega projekta *Remembering Communism*, ki ga vodi Maria Todorova.

³ Pri navajanju citatov posnetih ali zapisanih pogovorov z informatorkami in informatorji sem se odločila za kompromis med knjižnjim, pogovornim jezikom in mojim razumevanjem intervjuja.

⁴ V pogovorih so informatorke in informatorje za prelomno leto izpostavljali leto 1991 in ne večstrankarskih volitev leta 1990.

⁵ Vsem zaposlenim v Predilnici Litija se zahvaljujem za pogovore, pomoč in podporo pri terenskem delu.

go svetovno vojno, predvsem pa dobo socializma, in "danes", ki ga informatorke in informatorji pojmujejo kot današnji dan, prejšnji teden, dan pred petimi leti oz. enkrat po letu 1991, ki v njihovi organizaciji spomina očitno pomeni pomembno ločnico in prelomnico. Informatorji se časa pred drugo vojno večinoma spominjajo po pripovedovanju svojih prednikov. Čas po drugi vojni pa ljudje označujejo kot čas večje povezanosti in socialne skrbi tovarne za zaposlene.

Ljudje v zbranih življenjskih zgodbah večinoma romantizirajo preteklost, čeprav je ne predstavljajo kot neproblematično. Moj prvi vtis je, da informatorji v pripovedih o preteklosti opisujejo težke razmere, pri tem pa poudarjajo, da so jih preživeli. Kot ugotavlja tudi Jöelle Bahloul,⁶ gre pri protislovjih med pozitivnimi in negativnimi reprezentacijami preteklosti za strategijo, ki spreminja tiste, ki so preživeli "težke čase", v junake. Hkrati pa ljudje z zgodbami o "dobrih, starih časih" vnašajo moralne nauke za sedanost kot tudi za prihodnost.

Spomin ima lahko v različnih domenah družbenega življenja različne funkcije in različne pomene v življenju ljudi. Slovenska politična in ekonomska elita v svojem diskurzu po letu 1991⁷ producira podobo socializma kot represivnega sistema. Za mnoge ljudi v tekstilni industriji pa zgodba o preteklosti ni vedno takšna. Sodobni položaj tekstilne industrije v Sloveniji, vsakdanji medijski diskurzi, vsakdanji pogovori tekstilnega delavstva ter sindikalnih organizacij redefinirajo poglede na preteklost in sooblikujejo spomin. Akterjev, ki jih določajo in redefinirajo pa je, kot bom poskušala pokazati, več; to so tako institucije kot tudi ljudje sami.

Poleg konkretnih nekdanjih političnih organizacijskih oblik in njihovih ideoloških konceptov (npr. sindikati, delavski sveti) so pripadnost oz. idejo o skupinskosti v socializmu utrjevali tudi tovarna z organiziranim industrijskim delom (ideologija dela) in neformalne družbene mreže ljudi. Pri tem je pomembno vlogo odigral povojni diskurz o delavskem razredu, delavka oz. delavec sta se prepoznala v vladajoči diskurzivni podobi in v povojnem imaginariju. Vprašanje, ki se ob tem odpira, je, kakšne pomene so delu pripisovali ljudje v preteklosti in kakšna je pomenska konstrukcija tovarne v spominu ljudi.

⁶ Bahloul, 1996, 39.

⁷ Pri tem nikakor ne gre le za diskurz slovenskih političnih, ekonomskih in akademskih elit, takšen je namreč tudi mainstreamovski diskurz tako v zahodnih kot nekdanjih socialističnih državah. V prispevku obravnavam slovenski prostor, zato se na tem mestu obračam na Slovenijo.

TEKSTILNA TOVARNA KOT SOCIALISTIČNI PROJEKT

Tekstilna industrija je kot pionirka na področju industrializacije v slovenskem prostoru odigrala pomembno vlogo že v 19. stoletju, čeprav lahko o njenem intenzivnejšem razvoju govorimo v času med obema vojnama.⁸ Po drugi svetovni vojni je v okviru socialistične ideologije industrializacija vpisana v sam temelj revolucionarnih sprememb.⁹ Kljub protislovjem in dvoumjem medijskega diskurza o tekstilni industriji v času po drugi svetovni vojni pa do danes ostaja dejstvo, da so se v tekstilni industriji v povojnih letih zaposlovali ljudje v vedno večjem številu, predvsem ženske.¹⁰ Leta 1950 je tekstilna industrija v Sloveniji zaposlovala 32.000 delavk in delavcev, proizvodnja pa se je večinoma povečevala z novimi zaposlitvami. Pred osamosvojitvijo leta 1991 je bilo v tekstilni indu-

⁸ Industrializacijo je na območju današnje Slovenije v 19. stoletju pospešila izgradnja železnice. Večje tradicionalne industrijske obrate so upravljali avstrijski in nemški lastniki. Po statističnem pregledu zgodovinarjev je bilo pred prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju 11 tekstilnih obratov, med letoma 1920 in 1930 pa se je število (samo v slovenskem delu Jugoslavije) povečalo za 80 odstotkov. Z odpiranjem novih tržišč in z elektrifikacijo se je po letu 1918 pospešeno razvijala predvsem tekstilna industrija. Več o zgodovini tekstilne industrije: Kresal, 1976b; Prinčič, 1992.

⁹ Komunistična partija je iskala temelje gospodarske moči v razvoju težke industrije, zato tekstilna industrija ni bila privilegirana panoga. Kar pa ne pomeni, da se komunistični partiji tekstilna industrija ni zdela pomembna, saj jo je obravnavala kot podjetje splošno ali obče državnega pomena. Z davčno politiko in carinskimi omejitvami je politika razvoj tekstilne industrije omejevala, vendar pa je tekstilna industrija v petdesetih letih postala pomembna izvozna panoga, Prinčič, 1992. Premajhna investicija državnega kapitala, pomanjkljiv razvoj strojnega parka in iskanje rešitev v delovni sili sčasoma v medijskem diskurzu oblikuje lik tekstilne industrije kot delovne intenzivne panoge. S takšno podobo mediji po eni strani utemeljujejo pomen in razvitost tekstilne industrije, po drugi strani pa jo prikazujejo kot zaostalo panogo.

¹⁰ Kar je po drugi strani tudi sooblikovalo njeno retoriko ženske, lahke industrije. Retorika tekstilne industrije se prepleta s konstrukcijo spolnih razmerij in ideologij. Kot osrednji topos se pri tem pojavlja *ženska narava*, ki se predstavlja kot neproblematizirana kontinuiteta fiziologije in družbenega spolnega kodiranja, hkrati pa v konkretnem primeru kaže na kontradikcije v razumevanju povojnega ženskega lika. Tudi v komunistični politični doktrini in praksi ostaja narava izvor spolnih razlik, ki je, kot kažejo pogovori z informatorji in kot je ugotavljala hrvaška etnologinja Lydia Sklevicky, 1996, 78, uporabljena za razlago delitve dela med spoloma in retoriko tekstilne industrije. Tema je torej umeščena tudi v branje in razumevanje ženskega lika v povojnem imaginariju.

¹¹ SURS, Letopis 1991.

striji več kot 53.000 ljudi,¹¹ po letu 1991 pa so številne tovarne končale v stečaju, število zaposlenih se je drastično zmanjšalo, v 14 letih je delo izgubilo 27.000 ljudi, večinoma žensk. Leta 2005 je v slovenski tekstilni industriji zaposlenih 26.000 ljudi.

“V življenju tekstilne industrije se namreč zrcalita vzpon in propad tradicionalne industrije 20. stoletja in vsi labirinti usodne postsocialistične podjetniške tranzicije,” je zapisal ekonomist Bogomir Kovač v dnevniku *Delo* leta 2003¹² v prispevku “Tekstilci po sledi dinosavrov”. S paleontološko prisposodobeno avtor ponazarja podobo zaostalosti, v preteklost ujetih družbenih percepcij in političnih strategij tekstilne industrije. Prisposodba dinosavrov reprezentira dediščino socialistične preteklosti. Avtor tranzicije ne obravnava le na področju podjetništva, temveč tudi na področju družbene miselnosti, v okviru percipiranja in kreiranja nove vloge države v družbeni mentalni krajini.¹³

S propadom tekstilne industrije so se v zahodnih državah Evrope in v ZDA začeli soočati ob koncu 70. in v 80. letih. V teh državah so zapiranje tekstilnih tovarn, delovnih mest in rastočo množico nezaposlenih tekstilnih delavk in delavcev pogosto spremljale (ali celo pogojevale) nove oblike podjetništva, ki so se usmerjale v trženje blagovnih znamk in v t. i. *outsourcing* – zaposlovanje cenejše delovne sile v ekonomsko manj razvitih državah.¹⁴ Na propad tekstilnih tovarn v nekdanjih komunističnih državah ni vplival le padec političnega režima, temveč tudi konkurenčnost na sodobnem globalnem tržišču in trendi, ki so se v zahodnih državah pričeli dogajati že nekaj let prej. Odpiranje trga EU in ZDA Kitajski leta 2005¹⁵ je imelo močen vpliv predvsem na položaj tekstilnih tovarn, njenih uslužbencev in družin v državah, ki so največje uvoznice kitajskega tekstilnega

¹² *Delo*, 24. 5. 2003, 5.

¹³ Po Kovaču mora biti izdatnejša politika pomoči povezana izključno s strateškim razvojem in ne s socialno politiko, kjer mora država prevzeti večjo odgovornost za presežne delavce, *Delo*, nav. prisp.

¹⁴ Več o tem Klein, 2000.

¹⁵ S članstvom Kitajske v mednarodni organizaciji WTO so 1. januarja leta 2005 odpadle uvozne kvote na kitajsko blago, kar je najmočnejše vplivalo na trg tekstila v EU in ZDA.

¹⁶ Vsekakor so takšna povezovanja spreminjala življenja mnogih ljudi na Kitajskem in tudi drugod po svetu. Po oceni kitajskega ministra za trgovino Bo Xilai naj bi bilo v tekstilni industriji na Kitajskem trenutno zaposlenih 19 milijonov ljudi. V prispevku le bežno odpiram problematiko tekstilne industrije v svetu, ki pa bi bila potrebna pozornosti samostojne analitične razprave.

blaga.¹⁶ Po drugi strani pa takšni gospodarski strateški dogovori kažejo na preoblikovanje razmerij moči na svetovnem trgu in na nove polarizacije v svetu (predvsem med Kitajsko, EU in ZDA).¹⁷ Za pričujoči prispevek se mi zdi relevantno opozoriti na to, kako široka je problematika tekstilne industrije in da neprestano vstopa v globalno politično areno, hkrati pa močno posega v življenja ljudi. Na mikroravni se s takšnimi konflikti in s takšnimi politikami srečujejo in soočajo tako upravitelji še delujočih tekstilnih tovarn v Sloveniji kot tudi njeni delavci.

V 80. letih so posamezni tekstilci in sindikalisti krivdo za položaj tekstilne industrije že ostreje pripisovali jugoslovanskemu političnemu vrhu, po letu 1991 pa so jo ob novih razočaranjih, neuresničenih pričakovanjih, rastoči revščini in brezposelnosti tekstilnega delavstva postopoma prenesli na slovensko vlado. "Meni se zdi, da je bilo prej bolje, ko je bil socializem, kot je pa zdaj, za vse, za delo in za vse, vsi smo imeli delo, čisto vsi, pa vsi so denar dobili, zdaj pa šolo narediš, pa dela nimaš. Pa greš na zavod, pa tam vsake tri mesce prošnje pišeš. Imam štirideset let, kje bi pa take vzel, saj še fabrika, ne vem, če bi štiridesetletnike vzela, razen za pometat, odpuščenih je bilo pa veliko takih štirideset let ali pa še več, saj je bilo na televiziji. Peko¹⁸ je bil, je ena tako fino pripovedovala, je rekla, kje bo kdo poskrbel za nas."¹⁹

Ljudje so v preteklosti pričakovali in tudi danes pričakujejo pomoč države. Prav odsotnost takšne intervencije pogosto razlagajo kot vzrok za revščino. Kot ugotavlja Frances Pine,²⁰ je socialistična etika dela na Poljskem zajela tesno moralno zvezo med posamezniki, ki naj bi se angažirali v produkciji, in obvezo države do delavcev. Ljudje so ponotranjili paternalistične vrednote "prisilnega varstva" države in tovarniškega podjetja;²¹ neenakost med hierarhičnimi položaji se jim je zdela sa-

¹⁷ Spor, ki so ga med Brusljem in Pekingom pred kratkim načele "nogavice in hlače" (po besedah kitajskega ministra Bo Xilai), se navezuje na gospodarske konflikte ter krize znotraj unije kot tudi med unijo in ZDA, hkrati pa na njun strah oz. odnos do azijskih dogovorov. Primer takšnih azijskih povezovanj je na primer kitindijska zgodba, tako je namreč strateško povezovanje Indije in Kitajske z zasukom k tržnemu gospodarstvu poimenovala britanska revija *The Economist*. Tekstilna industrija je ključnega pomena pri oblikovanju nove polarizacije sveta, kjer v zadnjem času pomembno vlogo prevzema Kitajska.

¹⁸ Tovarna obutve Peko je bila ustanovljena leta 1903 v Ljubljani. Leta 1913 so proizvodnjo preselili v novo zgrajeno zgradbo v Tržiču, kjer tovarna z zmanjšano proizvodnjo deluje tudi danes.

¹⁹ Tekstilna delavka, Predilnica Litija, pogovor junija 2004.

²⁰ Pine 1998, 120.

monumevna, medtem ko se jim razlike v plačah niso zdele tako samoumevne in jih tudi danes ostro zavračajo. Najpomembnejše pa je njihovo pričakovanje, da bo "nekdo od zgoraj" (država ali tovarna z direktorjem na čelu) poskrbel zanje.²²

"Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost, v kateri smo odraščali", mi je v pogovoru v predilnici rekel vodja proizvodnega oddelka, "da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli zate." Po mnenju sindikalista slovenske tekstilne industrije so imeli srečo tisti zaposleni v tekstilnih podjetjih, ki so imeli "direktorje starega kova še iz socializma, ki so rasli ter padali skupaj s podjetjem. Stari direktorji so imeli socialni čut, a to je bil dvorezen meč, saj ob pojavi krize niso ukrepali."²³ Direktor tovarne ima v spominu ljudi pomembno mesto; pojavlja se v podobi voditelja, rešitelja in pomočnika. Pretekli prispevki v časopisju slikajo podobo legendarnih moških direktorjev, vizionarjev, ki so bili tudi sami skromni, marljivi, odlikovani z redom socialističnih junakov, bolj neizprosni do sebe kot do drugih in so v "neznosnih razmerah dvigali tovarne na noge". Podoba direktorja, ki jo slika današnje časopisje, je precej drugačna, direktorji naj bi bili tisti, ki samovoljno določajo nadomestila za malice, goljufajo pri izplačevanju delavcev, v proizvodne hale pa je v primeru, ki ga navaja osrednji slovenski dnevnik *Delo* leta 2002,²⁴ direktor namestil celo videokamere.²⁵ Plače so bile nekdaj v razmerju ena proti štiri, opozarjajo pisarniške delavke, plačilna lista, kjer smo videli plačo direktorja, je včasih visela na oglasni deski, zdaj pa nič ne vemo, koliko imajo, povedo delavke v proizvodnji. Prepričane pa so, da imajo direktorji dobre plače, po njihovi razlagi si direktorji višino dohodka lahko določijo sami.

Ljudje v pogovorih primerjajo preteklo tovarniško življenje in vsakdanje medsebojne odnose v tovarni z družinskim življenjem. Še danes se delavci v Litiji na

²¹ Pri tem ne gre za paternalistično strategijo upravljanja podjetja, temveč za specifično obliko socialnega odnosa do avtoritete, ki je implicirana v strukturi podjetja ter v pričakovanjih delavcev in ima močno kulturno zgodovinsko ozadje, podkrepljeno od države in širše družbe, Clarke 1995, 16.

²² Več o tem Clarke, 1995.

²³ "Če bi moji otroci hoteli v tekstilno industrijo, bi jih nagnala pobirat smeti", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 12. 2004, 11.

²⁴ "Na monitorju opazujejo delavke v spodnjem perilu", *Delo*, 25. 1. 2002, 6.

²⁵ Mediji poročajo o gospodarskem kriminalu, o nepravilnih in nekontroliranih dejanjih posameznih direktorjev tekstilnih podjetij, ki manipulirajo z državno pomočjo podjetju v težavah in jo uporabljajo za odpiranje svojih privatnih podjetij.

cesti srečujejo z nekdanjim direktorjem in poklepetajo z nekdanjimi "majstri",²⁶ ko čakajo v vrsti v trgovini ali poizvedujejo po novicah, ko srečujejo nekdanje sodelavke v čakalnici zdravstvenega doma. Med odmori in sestanki, predvsem pa pri praznovanjih in drugih prireditvah naj bi se po pripovedovanju informatorjev v preteklosti družili vsi: "včasih smo se družili vsi; od delavcev do učiteljev, doktorjev, direktorjev, vsi smo bili enaki. Jaz imam to obdobje za obdobje velike pravičnosti, pa večje zagnanosti za nekaj skupnega."²⁷ Sodobna socialna in ekonomska negotovost vsekakor prispeva k močnejšim občutenjem nekdanje povezanosti med različnimi delavci in uslužbenci. Nekdanja tekstilna delavka je prepričana, da razlik med zaposlenimi niso čutili, tudi v menzi naj bi bili vsi skupaj, pa čeprav je iz nadaljnjega pogovora očitno, da vodilni in posamezni proizvodni delavci – že zaradi prostorske stiske v jedilnici in različne časovne razporeditve odmora – niso malicali skupaj.

Informatorke in informatorji različnih tekstilnih tovarn se v splošnem spominjajo preteklega tovarniškega življenja na podoben način, v samem govoru pa preteklost neprestano primerjajo s sedanostjo. Tako navajam tudi primer proizvodne delavke iz Jutranjke, ki je bila v času intervjuja še zaposlena: "Včasih je bilo to res lepo, pa smo imeli izlete vsako leto ali kaka praznovanja, si vedel za vsak praznik, zdaj pa nič več, se ne veseliš nobenega, tudi za novo leto ne pride direktor, da bi voščil, ali pa včasih je kakšen dan dal, zadnji dan ali predzadnji dan, smo prišli na občni zbor za kakšno uro, potem smo pa lahko šli, tako da si zaključek naredil, zdaj pa tega ni. Saj pravim, takrat ko je bila še stara Jugoslavija, to so se stanovanja delala in kapacitete smo imeli po morjih, po hribih, vse. Zdaj pa se vse to prodaja, nič nimaš, pa še denarja ni."²⁸

Po pripovedovanju ljudi so tovarniška podjetja v povojnih letih v trenutkih krize pogosto priskočila na pomoč s preskrbo blaga ali z gradbenim materialom, mnoge tovarne pa so s poletnim delom, prakso ali celo s štipendiranjem poskrbele tudi za življenje otrok zaposlenih. Tovarne so organizirale izlete, družabne dogodke, gradile so počitniške hišice in stanovanjske bloke oz. stanovanjska naselja. Tovarna je bila v preteklosti tesno povezana s preživljanjem prostega časa

²⁶ Tako delavke in delavci poimenujejo neposredne vodje svoje izmene v proizvodnji (po nemški besedi *Meister*).

²⁷ Nekdanja proizvodna delavka v Predilnici Litija, intervju aprila 2000.

²⁸ Proizvodna delavka tekstilne tovarne Jutranjka, Sevnica, intervju, julij 2002.

zaposlenih in njihovih družin.²⁹ Tako ni bila le delovni prostor, temveč prostor, kjer so se delavke in delavci tudi zabavali, med seboj so se poročali, si pridobivali izkušnje in se seznanjali z drugačnim načinom življenja.³⁰ Delovno mesto je odigralo pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih mrež, družinskih odnosov in pri integraciji v skupnost. V majhnem kraju – kot npr v Litiji – je bilo življenje skoncentrirano okoli tovarne; ko so politični funkcionarji prihajali v kraj, so obiskali tovarno, tovarna je imela svojo igralno in pevsko godbo, ki je skrbela za družabno življenje v kraju in podpirala nogometno društvo. Ko so ljudje prihajali in odhajali iz tovarne, so bile ceste in ulice polne delavk in delavcev. Predilnica Litija je imela namreč v 80. letih 1200 zaposlenih.³¹ Tovarna je imela svoj zelenjavni vrt, menzo, trgovino, zdravstveno, zobozdravstveno in ginekološko ambulanto, nekaj časa v prvem povojnem obdobju še vrtec. Predilnica je izdajala tudi tovarniško glasilo.³² V glasilu so za to delo posebej določeni uslužbenci pisali o življenju delavcev v tovarni, o preživljanju počitnic v tovarniških počitniških domovih ob morju ali v hribih, spremljali so odhajanje nekdanjih delavcev v pokoj, poročali o modernizaciji tovarne ter o tehnoloških novostih in dosežkih. Tovarna je izdala tri monografije (ob petinsedemdeseti, devetdeseti in stoti obletnici obstoja tovarne).³³ Vsaka delavka oz. delavec ima doma vsaj eno teh knjig. Ko sem jih obiskala na domu, me je pogosto knjiga čakala že na kuhinjski mizi. Delavke in delavci so s ponosom listali po njej in mi kazali fotografije, na katerih so prepoznali sebe, svoje prijatelje in svoje majstre. Kot mi je omenil zgodovinar France Kresal, ki je uredil vse te monografije in jih večinoma napisal, je nekdanji direktor menil, da se mora na fotografijah prepoznati vsak delavec.³⁴

²⁹ Antropolog László Kürti, ki je analiziral etnografijo v madžarskih tovarnah, je ugotavljal, da svet dela in privatnega življenja nista bila ne odmaknjena ne popolnoma izolirana drug od drugega v njihovih [delavskih] glavah (prev. avtorice). Več o tem Kürti, 1996, 194.

³⁰ K spoznavanju z drugačnim življenjem so prispevali tudi sindikalni izleti; nekateri so tako prvič v življenju odpotovali v tujino, se šolali tudi v Nemčiji ali prvič poleteli z letalom v druge republike Jugoslavije.

³¹ V predilnici je zaposlenih 415 ljudi (podatek januarja leta 2005).

³² Glasilo je z naslovom Tovarniški obveščevalec izhajalo med letoma 1960 in 1971 le občasno, po letu 1971 se je preimenovalo v Litijski predilec in je izhajalo vsak mesec, po letu 1980 pa na 14 dni.

³³ Kresal, 1961, 1976a, 1976b, 1986.

³⁴ Za informacije se zahvaljujem zgodovinarju in raziskovalcu na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani Francetu Kresalu.

Predilnica Litija je bila zgrajena leta 1886 in deluje še danes. Zaposlovanje v tovarni je potekalo po sorodstvenih linijah okoliškega prebivalstva. V tovarni so bili zaposleni že babice, tete, mame, v redkejših primerih tudi očetje, strici in možje današnjih delavk in delavcev. Pripovedi informatorjev razkrivajo, da je vodstvo tovarne ves čas spodbujalo zaposlovanje preko sorodnikov in na ta način krepilo intenziven spomin na "predilniško tradicijo" oz. ga soustvarjalo. S časovno kontinuiteto je utemeljevalo in utrjevalo kolektiviteto. Pogovor z ljudmi kaže, kako pomembno je, da tovarna deluje že skoraj 120 let, saj na eni strani pomeni dolgoletni vir preživetja, na drugi pa je simbolni kapital, tovarna je namreč za zaposlene prostor in vir identifikacije.

Socialistična ideologija, ki je delo utemeljevala na produkciji v materialnem smislu besede, je oblikovala simbolično in politično hierarhijo; fizično delo je imelo večjo moralno in simbolno vrednost kot intelektualno, industrijsko delo je bilo višje vrednoteno kot kmetijsko. Pri tem ne gre le za ideološko konstrukcijo, v vsakdanjiku ljudi je delo v tovarni odigralo pomembno in konstitutivno vlogo. Delo, ki ga je opravljal človek vsak dan, je časovno in prostorsko določalo njegovo življenje.³⁵ Hkrati je pri tem treba omeniti tudi finančno plat, ki jo v intervjujih poudarjajo delavke in delavci. V Predilnici Litija so bile po pripovedovanju delavk in delavcev plače dobre, predvsem pa so bile dobro plačane nadure. Delovni prostor je pomenil stabilnost, varna zaposlitev je določala življenje v enem družbenem in kulturnem prostoru. Redefinicija pomenske konstrukcije dela v okviru sodobnih ekonomskih politik in pogledov neokonservativizma in neoliberalizma (z diskurzom o samoreglativnem prostem trgu)³⁶ narekuje večjo mobilnost in

³⁵ Raziskave različnih postsocialističnih držav ugotavljajo, da so se vsakdanje delovne prakse povezovale z lokalnimi, socialnimi konteksti in so producirale lastne norme ter hierarhije, osvobodjene pred ideološko retoriko države. Glej Ashwin, 1992; Niedermuller, 2004; Berdahl, Bunzl, Lampland, 2000; Burawoy, Verdery, 1992.

³⁶ V imenu liberalizacije, stabilizacije in privatizacije naj bi bile neoliberalne ekonomije tiste, ki s šok terapijami, s končnim uničenjem vsega preteklega, omogočile prehod iz socializma v tržni sistem kapitalizma. Kritiki neoliberalnega načrta Kazimierz Poznanski, 1993, Marshall Goldman, 1994, in kritiki neoklasične ekonomije János Kornai, 1990, 1994, in Joseph Stiglitz, 1994, opozarjajo na posledice t. i. šok terapij in na pomen preteklosti v sodobnem vsakdanjem življenju (vlogo črnega trga in sive ekonomije), hkrati pa ugotavljajo, da so ljudje v socializmu delovali tudi izven (in celo znotraj) formalnega aparata države. Več o tem Burawoy, Verdery, 1992, 6.

fleksibilnost delavca,³⁷ namesto "službe za vse življenje" je danes prisotna težnja po parcialni in vedno spreminjajoči se (delavski) identiteti. S tem se je spremenila tudi povezava med delom, delovnim mestom in širšo skupnostjo, kar pomeni izgubo mnogih lokalnih, formalnih ter neformalnih družbenih mrež.

Pri tem je vprašanje, kakšno vlogo so dejansko odigrale socialistične institucije med ljudmi. Nekdanji delavci in tisti, ki so v tovarni zaposleni še danes, večinoma ne omenjajo posebej pomena socialističnih institucij, ki jih – kot pravijo večkrat v pogovoru – v *socializmu ni primanjkovalo*. Tudi ob vprašanju, kakšna je bila tedaj vloga delavskega sveta ali sindikata v vsakdanjem življenju, se nasmehnejo in se ob tem muzajo ali pa se jezijo, da tudi takrat niso smeli nič reči. Takšne institucije omenjajo v pogovorih (kot pozitivne) zaposleni v upravi tovarne. Nekdanji direktor predilnice je prepričan, da je samoupravljanje naredilo neko medsebojno sodelovanje in sožitje med ljudmi.

Socialistični diskurz o pomenu tovarniškega dela in delavskega razreda je krepil in sooblikoval občutek pripadnosti, pa čeprav (morda) ne toliko delavskemu razredu kot tovarni. "Ljudje niso bili predani socializmu, temveč delu," je rekel nekdanji direktor tekstilne tovarne v okolici glavnega mesta Ljubljane.³⁸ Po mnenju informatorke, ki je še danes zaposlena v Predilnici Litija, kjer so bile zaposlene tudi njena stara mama in mama, je bila predilnica *mit v Litiji*. "Mislim, da je imela zelo velik ugled in za tiste, ki so v predilnici dobili službo, je bila to v bistvu prioriteta za delavce. Danes pa sploh ne, se je pa ta mit zelo spremenil."³⁹

Pridnost in predanost delu sta vrednoti, ki ostajata pomembni tudi v sodobnem tovarniškem prostoru. V intervjujih so se delavke in delavci pohvalili, da so v tovarni že 20 ali 30 let in pri tem niso bili skoraj nikoli *na bolniški*. Po takšnih merilih ocenjujejo tudi svoje sodelavce. Delavka, ki so jo zaradi presežkov delovne sile leta 1990 začasno odpustili, je krivdo in razloge za odpust iskala pri sebi. Ni mogla razumeti, da so jo odpustili, saj, kot je zatrdila, ni bila nikoli veliko na bolniški in je vedno pridno delala.

³⁷ Nove vizije in strategije vodstva zajemajo novo prostorsko razporeditev in preureditev v tovarni, drugačno razdelitev dela, predvsem pa socialno delitev dela, kjer ima vsak posameznik točno določeno pozicijo in vlogo; delavec nima več svojega delovnega mesta, je mobilni, njegovo delovno mesto se spreminja in prilagaja po potrebi. Več o tem tudi Stenning, 2005.

³⁸ Intervju, april 2000.

³⁹ Intervju, februar 2001.

“Zdaj so nastopili standardi evropskega delavca, zato so drugačni odnosi, manj svobode, pa tudi vodstvu, tovarni si pomemben, dokler si zdrav, toda ti, ki gredo na bolniško, imajo kakšne probleme, takrat si pa takoj bolj tako postranski. Dokler si zdrav, je super, ko pa nisi več zdrav, si pa po eni strani za odpis, nisi več tako potreben, te pa bolj na stran dajo.” Citirani delavki se to v sodobnem času zdi razumljivo.⁴⁰ Vendar pa se kot mnoge njene sodelavke in sodelavci sprašuje, kje se danes kažejo rezultati pridnega dela: “Če si priden in dobro delaš, bi moral biti nagrajevan za to, in ko so dobički, bi morali imeti kaj od tega.” Delo za delavce ostaja vrednota, za katero pa pričakujejo socialno afirmacijo, ki naj bi se med drugim uresničila tudi v plačilu ali nagradi (materialni in nematerialni), tako kot pravijo, da se je v preteklosti.

MED NOVIMI STRATEGIJAMI UPRAVLJANJA IN PRETEKLIMI SPOMINI

Po mnenju uslužbenke Predilnice Litija, je *srečen tisti, ki je v glavi naredil preklop s socializmom*. Upravitelji tovarne skušajo – kot tudi v drugih podjetjih v Sloveniji – z adaptacijo zahodnih kapitalističnih tehnik doseči višjo raven učinkovitosti in produktivnosti. Z ekonomsko in politično spremembo se meri in nagraduje posameznik po učinku. Temeljni paroli sodobnega upravljanja sta fleksibilnost in kvaliteta proizvoda, na področju upravljanja s človeškimi viri (*human resource management*),⁴¹ ki v sodobnosti med upravitelji podjetij pridobiva vedno večji ugled, pa zadovoljstvo kolektiva.

Upravitelji v tovarni razvijajo sodobne strategije ob kritiki oz. v opoziciji do preteklega socialističnega sistema, ki ga označujejo kot neučinkovitega, “čustvenega”, pogosto pa ga imenujejo demokracija v narekovajih, v kateri so bili delav-

⁴⁰ Spremenili naj bi se torej časi. “Če hočemo iti v Evropo, moramo sprejeti, da ta prelom se je zgodil”, mi je v pogovoru razložil tehnični delavec. Po mnenju upraviteljev tovarne in ekonomske politike ter gospodarstva pa ne gre le za vprašanje političnega vstopa Slovenije v Evropsko unijo leta 2004, temveč za konkurenco na evropskem trgu. Ob takšnem diskurzu je tudi reprezentacija socializma med delavkami in delavci drugačna: “to je bilo treba enkrat plačati, ta sistem se je moral enkrat zrušiti”. Citirani informator gleda na socializem kot na sistem neprestane inflacije in “pufov”.

⁴¹ V takšnem diskurzu je človeška subjektiviteta konstituirana kot možna domena racionaliziranega menedžmenta. Rose, 1989, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, London, Routledge, citirano po Thompson, McHugh, 1995, 321. Thompson in McHugh opozarjata na psihološki učinek poimenovanja; ko je diskurz, ki konstruira ljudi kot človeške vire, ponotranjen, ostaja le še varljiv videz, Thompson, McHugh 1995, 321.

ci preveč svobodni in preveč zaščiteni (s tem se mnogokrat strinjajo tudi delavci). "Zdaj," razlaga vodja, "se tako dela selekcija, medtem ko je socializem podpiral lenobo." Vodstvo tovarne poudarja, da se je treba znebiti socialistične tradicije: "Včasih so si delavci dovolili reči vse in so lahko čisto skritizirali enega 'majstra', zdaj tega ni, več je avtoritete, da je jasno vsakemu, kje je njegovo mesto, da se delavec ne vtika v delo stroke, da ne reče, ta stroj bi moral tako, ta pa tako. Da se ne ugovarja."⁴² Kljub temu da vodje v tovarni govorijo o potrebi po rutinizaciji telesnih gibov, v praksi ne sledijo vedno težnji po avtomatizaciji delavcev, kot to zagovarja taylorizem. Z novimi strategijami poskušajo podpirati in spodbujati tudi miselno delo in ne le operativno.

"Mislim, da danes pripadnost podjetju sploh ni taka, kot je bila. Mogoče bomo s takšnimi ukrepi, kot smo imeli včasih leta nazaj, kakor samoupravljanje, smo imel non stop samoupravljanje. Delovne skupine, sestanke, kjer si svoje probleme iznesel in vse te zadeve. Pol se je pa to po letu 88, 89 popolnoma končal. Takrat smo imeli zbore delavcev, ko je direktor v proizvodnjo prišel, pa povedal. Potem pa so se te zadeve popolnoma ukinile." Ukrepi, o katerih govori kadrovska uslužbenka, so novi projekti vodstva, znani tudi kot izboljšave s strani delavcev⁴³ ali sugestije delavcev, s katerimi poskušajo upravitelji krepiti pripadnost tovarni. Vodstvo utemeljuje nove strategije v nasprotju s socializmom, kljub temu pa jih delavcem večkrat predstavi na takšen način, da poudari kontinuiteto s preteklostjo, kot je na primer rekel vodja oddelka v predilnici, "delavcem na dušo popiham, da je spet malo po starem".⁴⁴

Tovarniško glasilo, ki je izhajalo v predilnici od leta 1960 do 1990, je začelo vodstvo leta 2000 ponovno izdajati. Sodobni *Litijski predilec* zaposlene v tovarni obvešča o tehnoloških novostih, o novih strategijah in o proizvodnji, po drugi strani pa na straneh glasila zasledimo tudi osebne zgodbe zaposlenih in njihova doživ-

⁴² Vodja v Predilnici Litija, pogovor junij 2004.

⁴³ Najboljši predlog delavke oz. delavca vodstvo nagradi. Ime nagrajenke oz. nagrajenca meseca in leta je zapisano na zaslону pred vhodom v tovarno. Kot mi je zagotovila kadrovska uslužbenka, pa namen nagrade ni toliko v denarju, kot v občutku, da se jih upošteva. Intervju v Predilnici Litija, junij 2004.

⁴⁴ Pri tem pa moramo biti previdni, da vendar vseh sodobnih strategij akterjev ne označimo kot kontinuiteto. Michael Burawoy in Katherine Verdery, 1992, 2, opozarjata, da ne smemo razmišljati le v okviru kontinuitete, saj gre za sodobne strategije ljudi in družbene odnose, ki so direkten odgovor na nove tržne iniciative, njihov produkt in ne ostanki stare mentalitete.

ljanja tovarniškega prostora.⁴⁵ Predilnica ima še danes svoj praznik – predilniški dan,⁴⁶ 9. septembra, na dan obletnice začetka samoupravljanja tovarne oz. dneva, “ko so delavci predilnice vzeli oblast v svoje roke”. Po mnenju kadrovske uslužbenke je ta dan pomemben za starejše generacije in so ga zato obdržali, čeprav večina ljudi, s katerimi sem se pogovarjala, ne ve prav dobro, zakaj je predilniški dan prav na ta dan. Kljub temu da na dvorišču predilnice pred glavnim vhodom še danes visi tabla, na kateri je zapisano: “Vsa srca in roke smo v eno združili in delu, resnici, svobodo zgradili. Delavci ob prevzemu uprave podjetja, 9. septembra 1950.”

V 90. letih se je podjetje kot mnoga druga podjetja v Sloveniji privatiziralo z notranjim odkupom.⁴⁷ Delničarji so v popolni večini še vedno zaposleni v tovarni (in upokojenci, ki delnic niso prodali), čeprav je prihajalo znotraj delniške družbe do prestrukturiranj, veliko zaposlenih je delnice tudi prodalo, zato je danes zelo aktualno vprašanje, kdo od zaposlenih ima v podjetju več delnic⁴⁸ in kaj to dejansko pomeni v kontekstu moči. Kljub temu da se na tem mestu ne poglobljam v analizo notranjega prestrukturiranja (ki pa bi bilo vsekakor pomembno), z etnografskim gradivom ugotavljam, da je delniška družba za delavce precej abstraktna entiteta.

Vprašanje je, kako nove vizije in strategije v praksi realizira vodstvo in kako te vizije sprejemajo ter oblikujejo delavci. Nove strategije namreč ne nastajajo v praznem prostoru, temveč tudi v okviru preteklih praks in spominov, tako delavk in delavcev kot tudi upraviteljev.⁴⁹

⁴⁵ Glasilo Litijski predilec dobivajo brezplačno vsi zaposleni in upokojenci.

⁴⁶ Predilniški dan v tovarni proslavijo z dnevom odprtih vrat, ki pa dejansko traja dva dni. Takrat si lahko zunanji obiskovalci, nekdanji delavci ali sorodniki delavcev ogledajo proizvodnjo.

⁴⁷ Največ družbenih podjetij v Sloveniji se je odločilo za metodo notranjega odkupa, kar po mnenju profesorja Ivana Ribnikarja po eni strani kaže na značilnost notranje organizacije podjetij v jugoslovanskem samoupravnem sistemu, še bolj pa na obrambo pred zunanjimi lastniki. Ribnikar, 1996, *Money and Finance in the Eight Year of Transition – The Case of Slovenia*, članek, pripravljen za mednarodno konferenco ob 50. letnici Ekonomske fakultete v Ljubljani, 18.–19. september 1996, citirano po Prašnikar, 1997, 80.

⁴⁸ Po mnenju vodje v proizvodnji delnice kupujejo tisti ljudje, ki imajo višjo izobrazbo in so na hierarhični lestvici v tovarni na višjem mestu.

⁴⁹ Pri tem igra pomembno vlogo tudi dejstvo, da je direktor domačin, nekdanji štipendist tovarne, doma iz bližnje okolice, kot tudi večina drugih zaposlenih na vodstvenih položajih. Predilnico ne vodi tujec, kot mi je rekel informator, ki bi mu bilo vseeno, kaj se dogaja s tovarno, temveč so to ljudje, ki so v tovarni že dolgo časa.

MI IN ONI

Spremenjena pozicija delavke in delavca v sodobnem vsakdanjem socialnem življenju je postavljena v drugačen diskurz o razmerju neenakosti in moči. "Ti si v tovarni za delati, nič misliti", je rekel proizvodni delavec na izobraževalnem seminarju delavcev v predilnici.⁵⁰ Razmejevanja med mi in oni pa se v takšnem kontekstu pogosto kažejo v razdelitvi na tovarno in delavce. Tovarno, o kateri so včasih delavci govorili kot o naši tovarni, v takšni naraciji delavci postavijo v opozicijo.

"Smo imeli zelo občutek, da je naša fabrika. Nam je pomenilo, da je dobro delala," je v intervjuju rekla nekdanja proizvodna predilniška delavka in poudarila, da so včasih imeli občutek, da se jim je zaupalo in so tudi sami zelo zaupali vodstvu.⁵¹ Kot je rekla delavka iz Pomurja: "[včasih] smo vedeli, zakaj delamo."⁵²

Po mnenju delavk in delavcev predilnice Litija danes tovarno predstavlja vodstvo. "Saj samo čakajo, da nas s kakšnim zakonom zašijejo, samo da je za delavce slabo."⁵³ "Če se boš poškodoval, si sam kriv, to je zdele zadnja leta bilo, prej si pa bolniško stoodstotno dobil, zdaj si pa sam kriv, če se poškoduješ. Iščejo, da bi tovarna imela čim manj škode."⁵⁴

Ob razmejitvi tovarna – delavci se s sodobnimi napetostmi med mi in oni krepijo tudi spomini na nekdanje razprtije. Pritiski in napetosti lahko poglobljajo razmejevanja med ljudmi in prav tako tudi popisovanje negativnih doživetij tovarniškega dela ter tovarne v preteklosti. Nekateri so na tovarno jezni, o tej temi se nočejo niti pogovarjati. Kljub temu pa mnogi s ponosom spregovorijo o tehnološko modernizirani proizvodnji.

Spomin ljudi ni odvisen le od dogodkov, ki so jih doživeli posamezniki, niti ni popolnoma ločen od zgodovinskih, medijskih ter političnih reprezentacij in diskurzov. V literaturi o skupnem spominu srečujemo različne konceptualizacije; avtorji govorijo o kolektivnem, nacionalnem, socialnem ali kulturnem spominu ipd.⁵⁵ Avtorji, ki se ukvarjajo s kolektivnim spominom, poudarjajo, da gre pri ko-

⁵⁰ Enodnevni izobraževalni seminar je potekal v predilnici oktobra 2004.

⁵¹ Intervju, oktober 2004.

⁵² Delo, 11.12.2004, nav. prispevek.

⁵³ Pogovor z delavko v Predilnici Litija, oktober 2004.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Pogosto gre pri različnih konceptualizacijah predvsem za različna poimenovanja, redko za različne poudarke. Kritiki kolektivnega spomina poudarjajo agentstvo posameznika, Assmann, 1995; Kansteiner, 2002. Fabian, 2003, pa kritično opozarja, da avtorji koncept spomina pogosto izenačijo s konceptom kulture. Kritiki ugotavljajo, da takšni aspekti

lektivnem spominu za soodvisno združitev več zamišljenih časovnih okvirov, tako sedanjosti, preteklosti kot tudi projekcije v prihodnost.⁵⁶ V prispevku izhajam iz takšnega teoretičnega razmišljanja, vendar pa me ostro razločevanje med kolektivnim in historičnim spominom, ki ga zagovarjajo avtorji kolektivnega spomina, ter nevarnost homogenizacije entitet vodita do koncepta socialnega spomina.⁵⁷ Socialni spomin nikakor ni enoten, temveč je protisloven. Subjekt "mi" se neprestano redefinira; tako spomin delavcev, ki se lahko oblikuje v njihovem pozicioniranju v opoziciji do vodstva. Prav takšni procesi pa se odvijajo tudi med samimi nadrejenimi, pri delavcih različnih izmen, pri mlajših in starejših generacijah, pri domačinih in tujcih (v kontekstu lokalnega in nacionalnega prostora), pri moških in ženskah ter pri šolanih ali izkušenih (priučenih) kadrih. Redefinicija spomina je povezana z redefinicijo osebne ter skupinske identifikacije in je fluidna, spremenljiva in situacijska. Socialni spomin oblikujeta verbalna in (tudi) neverbalna komunikacija med ljudmi,⁵⁸ ki pa se odvijata tudi na cesti v Litiji, kjer se srečujejo delavci na poti v trgovino, v soseskah, na zabavah ipd. Ko se delavke med odmorom vrnejo k sodelavkam v garderobo in se razburjajo nad slabo prejo, nad obnašanjem vodja izmene, vodja oddelka ali pa nad odlokom vodstva o spremembah, obujajo spomine na preteklost (tudi skupaj z neposrednimi nadrejenimi iz proizvodnje).⁵⁹ Pogovarjajo se o že doživetih izkušnjah, tako svojih kot tistih, ki so jih slišale ali jih še danes slišijo od sodelavk oz. sodelavcev. De-

preučevanja s poudarki na kulturnih reprezentacijah zanemarjajo družbene relacije, posredovanja in recepcijo ter preučujejo spomin *per se*, ne pa efektov spomina na organizacijo ter hierarhizacijo družbenih in kulturnih razmerij. Ob takšni kritiki so pričeli nekateri avtorji svojo pozornost usmerjati v to, kaj ljudje delajo s svojimi spomini, se pravi k vprašanju, kako spomin oblikuje socialna razmerja in ne kako jih reprezentira. Več o tem Confino, Fritzsche, 2002, 1–21.

⁵⁶ Connerton, 1989; Dakhlija, 1990; Halbwachs, 1994, 2000; Hutton, 1993; Lowenthal, 1995.

⁵⁷ Brumen, 2000; Candau, 1996; Climo, Catell, 2002; Confino, Fritzsche, 2002; Geary, 1996.

⁵⁸ Spomine priključijo dejanja, prakse in dogodki, tudi raziskovalka s svojim spraševanjem. Življenjskih zgodb, preteklih spominjanj posameznikov pri tem ne moremo pojmovati neproblematično kot izpovedi o preteklosti, temveč je treba problematizirati njihovo konstrukcijo. V analizi jih razumem kot prostor intersubjektivnega srečanja, ki zajema tako informatorje kot tudi raziskovalko in kjer ne govorimo o dejstvih, resnicah ter podatkih v smislu objektivnih entitet, temveč o socialnih pomenih ter o pripisih socialnih akterjev.

⁵⁹ Nikakor ne moremo govoriti o vodstvu kot enotni entiteti, predvsem je velika razlika med vodji izmen, ki so v neposrednem stiku in v istem prostoru z delavci v proizvodnji, in vodstvenimi kadri iz pisarn.

lavke in delavci v opoziciji do vodstva ali z vodstvom v opoziciji do države ter do političnih in ekonomskih elit poudarjajo zgodovinski pomen svojega mesta in dela v tovarni, ki legitimira tudi njihov sodobni položaj. Takšen diskurz eno skupino ljudi poenoti in jo loči od druge. Oblikovan spomin skupnosti oz. skupinsko oblikovane podobe o preteklosti povezujejo ljudi oz. vzpostavljajo skupinske vezi med njimi. Sodobni diskurzi, ki oblikujejo pogled na zgodovino, imajo nalogo (oz. vlogo), da zagotovijo kontinuiteto in legitimirajo prihodnost. Moč spomina je v kontinuumu, ta pa si svoj obstoj zagotavlja s sodobno vsakdanjo prakso. Nove ideje, nove izkušnje, ki se neprestano pojavljajo v kontradikciji s starimi, spomin redefinirajo in preoblikujejo, kar pa ne pomeni, da je socialni spomin poenotena zgodba o preteklosti, temveč je polna protislovij in medsebojnih pogajanj med ljudmi.

Socialni spomin tako nastopi tudi kot subverzija; ob iskanju lastne identitete, lastnega jaza, ob poudarjanju preteklih dosežkov kot tudi razočaranj, kar se kaže v *Delu* objavljeni izjavi delavke iz tekstilne tovarne Mura: "Če bi moji otroci hoteli v tekstilno industrijo, bi jih nagnala pobirat smeti." Takšen diskurz opozarja na vlogo in negotovost industrijskega dela v sodobnem življenju ljudi v slovenski družbi. A vendar citirana delavka tako razmišlja za svoje otroke, medtem ko zase v naslednjem stavku nadaljuje: "Vztrajali bomo do konca – mi v Muri čutimo pripadnost."⁶⁰ Starejše generacije tudi pod vtisom socialističnega diskurza delo utemeljujejo kot esenco identitete. Po drugi strani pa mlajše delavke, ki so "obtičale v tovarni", kot pravijo same, in so zdaj izgubile službo, odsevajo dominantni diskurz, ki ga je okrepila ekonomska reforma države, ko je delavce zamenjala z izobraženci. "Žal mi je za trideset let, ki sem jih tu prebila, da sem tu vztrajala," je komentirala informatorka, ki je v času intervjuja izgubila delovno mesto v tekstilni tovarni. "Ko sem šolo [ekonomsko] naredila, bi šla lahko kamorkoli, pa sem tukaj ostala. Zdaj bom za vse tolčena, ker sem v tekstilu ostala."⁶¹

ZAKLJUČEK: PROTI SEDANJOSTI

Na prvi pogled bi lahko rekli, da ljudje vrednotijo spremembe, ki so se zgodile z vidika pozitivnosti ali negativnosti. Ljudje spregovorijo o preteklosti v napetih in konfliktnih situacijah ter v spremenjenih razmerah, ko pretekle samoumevnosti, kot so npr. socialne pravice, stalna zaposlitev in stabilni prihodki ne obstajajo na

⁶⁰ *Delo*, 11. 12. 2004, nav. prispevek.

⁶¹ Pisarniška uslužbenka, Idrija. Intervju, marec 2000.

način, kot je to bilo v preteklosti. Pa vendar ne gre toliko za ponovno vrednotenje sprememb kot za strategije, s katerimi ljudje v vsakdanjem življenju iščejo svoj položaj, svoje mesto v socialnem prostoru, ki se je spremenil.

Socializem v spominih tistih, ki sem jih zajela v prispevku, ni zgodba o preteklem političnem sistemu. Očitna depolitizacija spomina na vsakdanjik v socialistični preteklosti se koncentrira na majhne dogodke, probleme in zadovoljstva. Večina ljudi pogreša "te dobre, a slabe čase", ampak to ne pomeni politične identifikacije z nekdanjo Socialistično Federativno Republiko Jugoslavije, saj je politika večini, predvsem pa delavcem, tuja. Tudi delavke in delavci o socializmu kot politični dobi ne govorijo. Kot je rekla nekdanja delavka Predilnice: "Saj se prej ni nič vedelo [za politiko], zdaj se ve, ker je kar naprej v medijih. Politike nismo čutili, zanj nismo vedeli. Mi smo vedeli za Tita, za ostale pa nismo, ni tako kot danes, ko se kar naprej v medijih govori o vseh."⁶² Socialni spomin tekstilnih delavk poudarja notranji interes. To ni nostalgija za preteklim političnim režimom, temveč pogled nazaj, ki se oblikuje zaradi neujemanja vrednot in v povezavi z iskanjem pravice, ne pa zaradi kolektivnih nacionalnih ali drugačnih interesov. Koncept socialnega spomina razlikujem od nacionalnega spomina, metanaracije oz. dominantne kulturne naracije, ki na podlagi skupnih vsakdanjih spominjanj razlaga takšno ali drugačno teleološko zgodbo. Kontradikcije, napetosti in diskontinuitete poenoti koherentna zgodba, nacionalna zgodba o preteklosti postane zgodba o moči in o avtoriteti.⁶³ Ljudje v vsakdanjem življenju prepletajo dominantne naracije o zgodovinskem napredku, o tehničnem razvoju, o modernizaciji s svojimi interpretacijami in doživljanji. V družbi hitrih ekonomskih, političnih in družbenih sprememb se preteklost ohranja v nekaterih pomembnih dejanjih: v družinskem življenju, v ritualiziranih delovnih postopkih (vsakodnevnih telesnih gibih v tovarni), v socialnih odnosih, v obnašanju ljudi v vsakdanjem življenju in v neformalnih normah. Socialni spomin zato obravnavam kot pomemben prostor, kjer se oblikujejo delavske subjektivitete postsocialistične dobe. De-

⁶² Medtem ko so bili nekdanji direktorji tesneje povezani s politiko (komunistično partijo), se proizvodni delavci ne spominjajo političnih pritiskov.

⁶³ Metanaracije, ki v sodobnem času izgubljajo svojo kredibilnost, niso le pripovedi o preteklosti, temveč so produkt načinov, kako misliti preteklost, in vključujejo angažma. Pri tem pa ne gre le za pripovedovanje zgodb, temveč tudi za njihovo poslušanje. Robert Borofsky opozarja, da s konsenzom o preteklosti, z eno zgodbo, oropamo preteklost kontingentne in pogajalske spreminjajoče se narave. Več o tem Borofsky, 2000, 4.

lavcem (tekstilne industrije) je skupen občutek zavrženosti subjektne pozicije delavca, pa vendar jih je ravno njihova želja, da ne bi bili zavrženi, vodila k spominskemu obujanju zgodovinskega pomena njihovega mesta v tovarni. Na takšne procese vsekakor v veliki meri vplivajo globalni konflikti, gospodarske politike znotraj EU in strateški dogovori s Kitajsko ali ZDA. Slogan "v socializmu je bilo lepo"⁶⁴ ne reflektira direktno in dobesedno pogledov tistih, ki ga uporabljajo. Deluje kot mit, ki ne razlaga, kaj se je zgodilo, temveč kaj se dogaja.⁶⁵ Pri tem je torej pomembno pogledati, kaj ljudem tisto, kar govorijo in čutijo, pomeni v sodobnem življenju, kako uporabljajo pretekle reprezentacije. Po drugi strani ljudje tudi nočejo izničiti svoje preteklosti, svojih biografij in iščejo kontinuiteto v svojih življenjih, tudi v socializmu. Kljub sodobni kritiki in sodbi socializma kot napake mogočnega projekta tega dela preteklosti ljudje nočejo zavreči, saj je del njihove preteklosti in hkrati strategija, s katero si lahko zagotovijo svojo pozicijo in konstituirajo svoj jaz v sodobnem svetu.

BIBLIOGRAFIJA

- Ashwin, S. (1992): "Redefining the Collective: Russian Mineworkers in Transition", v: Burawoy, M., Verdery, K., *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 245–272.
- Assmann, J. (1995): "Collective memory and cultural identity", *New German Critique*, Spring/Summer, 65, 125–133.
- Bahloul, J. (1996): *The architecture of Memory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Berdahl, D., Bunzl, M., Lampland, M., ur. (2000): *Altering States: Ethnographies of transition in Eastern Europe and the former Soviet Union*, University of Michigan Press, Michigan.
- Borofsky, R. (2000): *Remembrance of Pacific Pasts: An Invitation to Remake History*, University of Hawai Press, Honolulu.

⁶⁴ Takšen spomin v obliki težnje po afirmativni skladnosti (izgubljene) skupnosti v novih, konfliktnih okoliščinah postsocialistične družbe kot odziv na neizpolnjena pričakovanja ter probleme postsocialistične tranzicije, imenuje Mitja Velikonja postsocialistična nostalgija. Več o nostalgiji Boym, 2001; Velikonja, 2005, v tisku.

⁶⁵ Geertz, 1995, *After the fact: two countries, four decades, one anthropologist*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, citirano po Buchowski, 1997, 78.

- Boym, S. (2001): *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York.
- Brumen, B. (2000): *Sv. Peter in njegovi časi; socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*, Založba cf., Ljubljana.
- Buchowski, M. (1997): *Reluctant Capitalists: Class and Culture in a Local Community in Western Poland*, Centre Marc Bloch, Berlin.
- Burawoy, M., Verdery, K. (1992): "Introduction", v: Burawoy, M., Verdery, K., *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 1–18.
- Candau, J. (1996): *Anthropologie de mémoire*, Press universitaires de France, Pariz.
- Clarke, S. (1995): *Management and Industry in Russia, Formal and Informal Relations in the Period of Transition*, Centre for Comparative Labour Studies Warwick, Institute for Comperative Labour Relations Research, Moskva.
- Climo, J. J., Catell, G. M., ur. (2002): *Social Memory and History*, Altamira Press, Walnut Creek.
- Confino, A., Fritzsche, P., ur. (2002): "Introduction: Noises of the Past", v: *The Work of Memory*, University of Illinois Press, Illinois, 1–21.
- Connerton, P. (1989): *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Dakhli, J. (1990): *L'oubli de la cité: la mémoire collective à l'épreuve du lignage dans le Jérid tunisien*, La Decouverte, Pariz.
- Fabian, J. (2003): "Forgetful Remembering: A Colonial Life in the Congo", *Africa*, 73/4, 489–504.
- Geary, P. (1996): *La mémoire et oubli à la fin du premier millénaire*, Aubiers, Pariz.
- Goldman, M. (1994): *Lost Opportunity*, Norton, New York.
- Halbwachs, M. (1994): *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Pariz.
- Halbwachs, M. (2000): *Kolektivni spomin*, Studia Humanitatis, Ljubljana.
- Hutton, P. (1993): *History as an Art of Memory*, University of Vermont, University Press of New England, Hanover.
- Kansteiner, W. (2002): "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory*, 41, maj, 179–197.
- Klein, N. (2000): *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*, Vintage Canada, Toronto.
- Kornai, J. (1990): *The Road to a Free Economy*, Norton, New York.
- Kornai, J. (1994): "Transformational Recesion: The Main Causes", *Journal of Comparative Economics* 19, 39–63.

- Kresal, F. (1961): *Razvoj predilnice Litija, ob 75- letnici*, Litija, Predilnica Litija.
- Kresal F. (1976a): *Zgodovina predilnice Litija 1886-1976, Predilnica Litija 90 let*, Litija, Predilnica Litija.
- Kresal, F. (1976b): *Tekstilna industrija v Sloveniji*, Borec, Ljubljana.
- Kresal, F. (1986): *Zgodovina predilnice Litija 1886-1986, Predilnica Litija 100 let*, Litija, Predilnica Litija.
- Kürti, L. (1996): "Fieldwork Experiences in Socialist and Post-socialist Hungarian Communities", v: Šmitek, Z., Muršič, R., *MESS Mediterranean Ethnological Summer School*, Vol. 3, Županičeva knjižica, Ljubljana, 185–208.
- Niedermüller, P. (2004): "Arbeit, Identität, Klasse; Der Sozialismus als Lebensentwurf", v: Roth, K., *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*, Lit. Verlag, Münster, 23–37.
- Pine, F. (1998): "Dealing with Fragmentation: The Consequences of Privatisation for Rural Women in Central and Southern Poland", v: Pine, F., Bridger, S., *Surviving Post – Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Routledge, London, New York, 106–123.
- Poznansky, K. (1993): "Restructuring Propertyrights in Poland: A Study in Evolutionary Politics", *East European Politics and Societies* 7/3, 395–421.
- Prašnikar, J. (1997): "Obnašanje slovenskega podjetja v prehodnem obdobju. Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva", v: Ovin, R., Borak, N., *1. letna konferenca Znanstvene sekcije Zveze ekonomistov Slovenije*, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana, 71–87.
- Prinčič, J. (1992): *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945–1956*, Dolenjska založba, Novo mesto.
- Sklevicky, L. (1996): *Konji, žene, ratovi, Ženska infoteka*, Zagreb.
- Stenning, A. (2005): *Re-placing Work: Economic Transformations and the Shape of a Community in Post socialist Poland*, dostopno na internetu www.nowahuta.info/papers/stenning%20owes.pdf
- Stiglitz, J. (1994): *Whither Socialism?*, MIT Press, Cambridge.
- Thompson, P., McHugh, D. (1995): *Work Organization*, Macmillan, London.
- Velikonja, M. (2005): *Tistega lepega dne: Značilnosti nostalgičnega diskurza*, Bal Canis, Ljubljana–Beograd, v tisku.